

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА – ТВОРЕЦЬ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

У контексті творення ранньомодерної національної держави автор пробує показати зусилля гетьмана Івана Мазепи та його соратників із числа козацької старшини, спрямовані на розвиток духовно-культурного життя України-Гетьманщини.

Ключові слова: *духовність, культура, українська держава, гетьман, Іван Мазепа*

Дослідження названої проблеми давно в полі зору істориків. Однак, більшість із них обмежує свої студії констатацією фактів меценатської діяльності гетьмана, не претендуючи при цьому на аналіз та висновки з тих конкретних фактів, що стосуються національного державотворення. З-поміж них, на жаль, імена знаних дослідників історії України, зокрема О. Оглоблина, Б. Крупицького, Н. Полонської-Василенко, а також багатьох фахівців нової генерації. Тож мета пропонованої розвідки полягає в тому, щоб показати дії гетьмана Івана Мазепи та його соратників із числа козацької старшини, спрямовані на розвиток духовно-культурного життя України-Гетьманщини у нерозривному зв'язку з творенням ранньомодерної національної держави.

Відомо, що Руїна завдала великої шкоди Україні, її населенню. З обранням І. Мазепи гетьманом процеси руйнації помітно уповільнилися, проте, виникли не менш складні завдання відродження духовності і культури. Гетьман добре розумів, що без цих чинників важко буде забезпечити формування національної свідомості у людей, як і в цілому консолідувати суспільство, а відтак примарними ставали перспективи держави – Гетьманщини, що постала завдяки Визвольній війні під проводом Б. Хмельницького.

Вирішення проблеми культурно-духовного відродження гетьман І. Мазепа розпочав з розвитку освіти. Школа завжди мала можливість прищеплювати молоді любов до рідної мови, почуття патріотизму, тобто готовність захищати рідну землю від ворогів. За короткий час зусиллями гетьмана і козацької старшини була створена мережа унікальних за своїми формами і змістом навчальних закладів, починаючи з початкової і закінчуючи вищою школою. У цьому контексті перед дослідниками постає низка питань: 1) коли і під впливом яких чинників гетьман Іван Мазепа долучився до меценатської діяльності? 2) які напрями вважав визначальними у духовно-культурному розвитку України? 3) звідки брав кошти для меценатських потреб? 4) як добирав і готував кадри наставників для сфери духовно-культурного життя? 5) який досвід напрацьовано у сфері зміцнення зв'язків між духовно-культурним життям і розвитком національної державності?

Меценатство – це покровительство наук, добродійність з боку багатих людей. Відтак джерела меценатства Мазепи треба шукати не тільки у його поглядах і вихованні, а й у матеріальних можливостях. Вони з'явилися завдяки господарській політиці гетьмана, котрий через економічно-фінансову незалежність намагався досягти і політичної самостійності. Як справедливо пише Н. Полонська-Василенко, “економічний стан гетьманщини за Мазепи значно покращав” [1, 181]. Підйом промисловості, млинарства, гуральництва, торгівлі помітно збільшував прибутки військового скарбу. Для ілюстрації візьмемо надходження до державного скарбу від чотирьох волостей: Почепівської, Ропської, Шептаківської і Ямпільської – за три роки вони становили 100 тис. золотих [1, 182]. Інший приклад. Багатий купець Сава Владиславич із Сіверщини протягом трьох років сплатив гетьманові за поташ, який був вироблений у його маєтках, також 100 тис. золотих [2, 106].

Звідси робимо логічний висновок: наприкінці XVII ст. в Україні-Гетьманщині помітно зростали прибутки, причому як державної казни, так і особисто гетьмана, що було головним джерелом для меценатської діяльності. Принагідно хочемо застерегти: не можна брати на віру статистику як, до речі, і висновки, якими рясніла українська радянська історіографія про Мазепу. Вважалось, що він нібито непомірно збагачувався за рахунок жорстокої експлуатації кріпацьких душ. Вочевидь маємо справу з фальсифікованим варіантом історії, позаяк навіть термін “кріпак” вжитий тут недоречно. На жаль, окремі сучасні історики, як свідчать їхні праці, не позбулися імперської ідеології в умовах незалежної України [3, 80].

Щодо виховання самого І. Мазепи, то глибоку релігійність майбутньому гетьманові з дитинства прищепили батьки. Передусім мати, що походила з сім'ї вірян, а пізніше стала ігуменею Києво-Печерського Вознесенського жіночого монастиря. Стосовно прихильності до меценатської діяльності, думаємо, що на юного Мазепу великий вплив справила культурно-історична епоха бароко. В Україні цей стиль отримав національне забарвлення. А ще неабиякий вплив мала тенденція формування ранньомодерних націй, започаткована в XVII ст. у Європі, зокрема й Україні, імпульсом до чого стала Національно-визвольна революція під проводом Б. Хмельницького. Творення цих спільнот виявлялося в формі виникнення національних держав. Тож з'явилися об'єктивні передумови системного зв'язку духовно-культурного піднесення з національним державотворенням.

Майбутній гетьман рано долучився до духовно-культурного життя, якщо врахувати його характер та інтереси до цієї сфери людського буття. Під час навчання у Київському колегіумі йому, як і багатьом іншим спудеям, прищепили навички віршування і мовної культури. Тоді ж Мазепа став випробовувати свої здібності, що й зумовило написання віршів і дум, з яких до нашого часу, на жаль, мало що збереглося. Дослідники справедливо зазначають, що юнак був поетичною, вразливою натурою, водночас схильною до філософських роздумів. Йому було властиве глибоке почуття прекрасного, яке бачив у кам'яних будівлях, старовинній зброї, оздобленій художником книзі, діамантах гетьманських клейнодів. Саме тому, ставши володарем булави, не шкодуватиме грошей для спорудження і відкриття нових шкіл, церков, монастирів, вищих навчальних закладів тощо.

Будучи вже гетьманом, І. Мазепа старанно добирав собі з-поміж козацької еліти соратників, які також були щедрими меценатами. Варто назвати імена В. Борковського (Чернігів), М. Миклашевського (Київ, Глухів), В. Кочубея (Київ), К. Мокієвського (Київ), П. Герцика (Київ), І. Мировича (Переяслав), І. Іскри (Полтава), О. Горленка (Густинський монастир), М. Бороховича (Чернігів) [2, 147]. За часів Мазепи висунулася плеяда відомих церковних діячів, які мали великий вплив на розвиток духовного життя в Гетьманщині, а почасти й національної державності. Серед них: В. Ясинський, Л. Баранович, С. Яворський, Д. Туптало, Й. Кроковський, Ф. Углицький, І. Максимович, З. Корнилович, І. Монастирський та ін. [2, 147].

У церковному питанні діяльність Івана Мазепи була підпорядкована ідеї незалежної української автокефалії. Він захищав її національне обличчя від наступу русифікаторської політики з боку московського патріархату, як і централізаторської політики царя в цілому. Зв'язок між церквою і політикою був у той час найтісніший. "Церковники, – стверджував один із соратників гетьмана Т. Прокопович, який палко підтримував реформи Петра I, – є різновидністю державних чиновників" [4, 17].

Сам же московський патріархат за правління Петра I втратив свій традиційний статус. Унаслідок реформ тільки-но проголошеного в 1721 р. імператора було створено Святійший Синод, в якому запроваджено колегіальну систему управління церковними справами. Першим президентом Синоду Петро I призначив українця – митрополита Стефана Яворського. Віцепрезидентом став його земляк Феодосій Яновський. До членів Синоду потрапив Теофан Прокопович, а його радниками зарахували архімандритів Гаврила Бужанського та Єрофея Прилуцького. Отак із одинадцяти членів Синоду п'ятеро були українцями [1, 200]. У реформованій церкві світський монарх став її главою. Синод подавав кандидатів на митрополичі кафедри, а імператор їх затверджував. До речі, після смерті Петра I престол у Росії протягом 60 років займали жінки (Катерина I, Анна Іванівна, Єлизавета Петрівна, Катерина II), вони ж були главами церкви, що суперечило царгородським номоканонам.

Гетьман І. Мазепа дбав про матеріальне становище монастирів. Зокрема й щедро наділяв їх землею, хоча підписані в 1687 р. Коломацькі статті начебто, за його словами, не дозволяли це робити [2, 148].

У ставленні гетьмана до культурного життя на другому місці перебувала освіта. Мотив очевидний: молодь, вступаючи у доросле життя, мала бути носієм національно-патріотичних традицій, передусім відродження і ствердження незалежної козацької держави. У спадок від часів Б. Хмельницького І. Мазепі дісталася розгалужена сітка початкових шкіл, а відтак і високий рівень грамотності населення. Не випадково мандрівник Павло Халєбський писав, що тоді більшість козаків були письменними, й так само чимало жінок і дівчат. Тепер же, за доби Мазепи, в Україні-

Гетьманщині майже кожне велике село мало свою школу. Існували вони при церквах, а навчання дітей здійснювали дяки. При монастирях також були школи, де вчили ченці. Як свідчить авторитетний дослідник Н. Полонська-Василенко, у семи полках діяло 866 шкіл, кожна з яких у середньому відвідувало 1000 дітей. У містах існували братські школи. Для дітей шляхетних родин діяли Василіанські школи, здебільшого католицького сповідання.

У Києві головним культурно-науковим осередком була Києво-Могилянська колегія. Іван Мазепа добре подбав про її матеріальну базу, а також про статус – у 1701 р. вона офіційно стала академією. Вочевидь гетьман мав намір завдяки можливостям вищого навчального закладу зміцнити культурні зв'язки з Європою. Він спорудив нове приміщення, відкрив новий Братський собор, в якому відбувалися урочисті акції, служба Божа, виступали з промовама викладачі академії, влаштовувалися диспути, вистави. Тут навчали відомі професори, зокрема й С. Яворський, Й. Кроковський, Т. Прокопович. Останній написав драму “Володимир”, яка була присвячена гетьманові Мазепі, як гідному спадкоємцю київського князя Володимира Великого. А ще гетьман допомагав здібним юнакам навчатися за кордоном: з державного скарбу виділялися потрібні кошти. Загалом же значення академії для України переоцінити неможливо. Протягом 150 років її діяльності закінчили повний курс навчання близько 25 тис. молодих людей. Це була, кажучи сучасною мовою, національна еліта, яка працювала у різних сферах соціального, духовного та суспільно-політичного життя України-Гетьманщини, а також окультурювала історично відсталу Росію [5, 119]. Особливо заслуговують на увагу урядовці, які вийшли зі стін академії, – патріот-автономіст, наказний гетьман Павло Полуботок, гетьман Іван Скоропадський та ін.

У Московії, яка перетворилася на імперію, випускники Києво-Могилянської академії часто займали високі посади. Причому як у церкві, так і державі. З-поміж них С. Яворський, Т. Прокопович, А. Лопатинський. Загалом таких людей із України було там аж 200 осіб [1, 216]. Помітний слід в управлінні/реформуванні Росії залишили українці князь О. Безбородько, міністр П. Завадовський.

Києво-Могилянський колегіум став взірцем для організації подібних навчальних закладів у самій Україні. Зокрема в Новгород-Сіверську, звідки його невдовзі перевели до Чернігова, а також у Харкові, Полтаві та інших містах.

З розвитком вищої та середньої національної школи з'явилися бібліотеки. Найбільші знаходилися в Києві, при монастирях і навчальних закладах. Були й приватні. Скажімо, гетьман власноруч укомплектував одну з найкращих бібліотек не тільки в Гетьманщині, а й у всій Європі. Близькі за кількістю та якістю літературного фонду бібліотеки мали Л. Баранович, Й. Галятовський, Д. Туптало, Т. Прокопович, С. Яворський, М. Ханенко, Я. Маркович, Кочубеї, К. Розумовський. Причому вищі навчальні заклади отримали право виписувати книги з-за кордону, а відтак не відставати від західноєвропейських країн у розвитку природничих і суспільних знань. Заслуговують на увагу здобутки окремих наук, якими опікувався гетьман. Особливий інтерес для нього становила історія, зокрема рукописна спадщина. Поціновані були “Хроніка” Теодозія Сафоновича (1672), “Синопис” ймовірного авторства Інокентія Гізеля (1674), “Літописець” Леонтія Боболінського (1699) та ін.

Найвагоміше місце, як підручник історії України, зайняв “Синопис”. Він передавався кілька десятків разів. Цінним у посібниках з історії набуло висвітлення проблеми тяглості української державності з часів Київської Русі. Тема Хмельниччини знайшла висвітлення в літописі Самійла Величка “Сказание о войне козацкой з поляками через Зиновия Богдана Хмельницкого”. У цій праці автор глибоко й послідовно розкрив постать великого попередника Мазепа. Важливими джерелами для історичної науки стали щоденники та мемуари української еліти XVIII ст. З-поміж них “Дневник” Петра Апостола (1725), сина гетьмана Данила Апостола, написаний французькою мовою і через те довгий час недоступний широкому загалу. Великий щоденник залишив генеральний підскарбій Яків Маркович (1735), в якому натрапляємо на детальний опис повсякденного життя у поєднанні з проблемами високої політики.

Значне місце посіли правознавчі проблеми, які з часів Хмельниччини дедалі більше входили в побут і державне життя України-Гетьманщини. Пам'ятниками права варто вважати договори між Україною та Московією. Їх підписували гетьмани й вони мали конституційний характер. Але були й справжні конституції, в першу чергу Пилипа Орлика (1710). Серед фахівців-правовиків

помітно відзначилися Ю. Немирич, П. Щербич, Б. Троїцький, Ф. Чуйкевич та ін. До української права приглядалися і російські монархи. Скажімо, імператриця Анна Іванівна розпорядилася прекласти російською мовою “Право по котрому судится Малороссийский народ”. Однак, зроблено це було не стільки для використання досвіду, як витончено-підступного наступу на права і свободи українського народу.

У вихованні національної свідомості еліти велика роль належала літературі. Ще на початку XVII ст. з’явилася полемічна література, яка з’ясовувала норми духовного життя “на український лад”. У межах цієї традиції вже в 1680 р. Д. Туптало написав збірник пісень “Руно орошенное”, в якому підняв вічні теми: про життя людини, його тлінність, про смерть та деякі інші. Як талановитий поет і автор популярної пісні “Ой, біда тій чайці небозі” виступив гетьман Іван Мазепа. Тоді ж поширилася дума “Всі покоя щиро прагнуть”. Ця поезія мала різні примхливі форми, однак не вони насамперед важливі, а зміст – прославлялися імена героїв України Б. Хмельницького, С. Палія та ін. Епічні твори торкалися теми боротьби русинів-українців з ворогами-поневолювачами (битва під Берестечком, битва під Хотиним). З’явилися й сатиричні твори. Серед їхніх авторів виділялися Д. Туптало, С. Яворський, а пізніше Григорій Сковорода. Особливий вид становили релігійні проповіді. Серед авторів цієї літератури, що творили у другій половині XVII ст., був Й. Галятовський (автор збірки проповідей “Ключ розуміння” та трактату “Наука або спосіб зложення казанья”, 1659 р., кількох проповідей проти унії та ісламу). Низку аналогічних праць видав Антоній Радзивилівський (“Огородок Марії Богородиці”, 1676 р., “Вінець Христов”, 1688 р.). Як проповідник користувався популярністю Л. Баранович (збірка “Меч духовний”, 1666 р.). Не менш відомими були твори Д. Туптала, С. Яворського, Т. Прокоповича.

З’явилася драматична література, яка раніше вважалася великою рідкістю. Дослідники вважають, що вона проникла в Україну з Польщі. Справжні драматичні твори в Україні пов’язані з Київсько-Могилянською колегією/академією. Її професори писали п’єси, а спудеї виступали акторами.

Виник ляльковий театр-вертеп з побутовою тематикою. Відтоді збереглися три форми вертепу, назви яких походять від міст походження: Сокоринський, Межигірський, Батуринський.

Доба Мазепа – це доба великого меценатства та архітектурного будівництва, яка дістало назву козацького бароко. Гетьман виділяв значні кошти на спорудження церковних і монастирських храмів. Один із дослідників цієї проблеми В. Січинський писав, що протягом 1690–1705 рр. Іван Мазепа побудував 12 храмів у Києві, Переяславі, Глухові, Чернігові, Батурині, Межигір’ї та інших містах. А після смерті гетьмана старшина так і не змогла підрахувати витрачені ним кошти на потреби культового будівництва [6, 33–39]. Багато з того, до спорудження чого свого часу долучився І. Мазепа, на сьогодні втрачено. Основними причинами є війни, повстання, стихійні лиха.

Отже, ретельне вивчення літератури про Івана Мазепу свідчить, що імпульс до осмислення його меценатської діяльності дослідникам відомий мало, як не збереглися (дотепер не знайдено) і фінансові документи, що велися в гетьманській канцелярії, а відтак утаємничими залишаються суми витрачених коштів. Джерела фінансування історики схильні вбачати в економічній політиці володаря булави, яка мала тенденцію до дедалі більшої незалежності. Пріоритети, що їх визначив Мазепа у своїй меценатській діяльності, відомі краще: розвиток церковного життя, підготовка і зміцнення бази для потреб духовного життя, щедре дарування земель та інших об’єктів церкві, розвиток освіти. Надто вищої школи, яка готувала кадри управлінців, а заодно культурну й політичну еліту країни. Дбав гетьман про літературу, мистецтво, що сукупно створювало додаткові чинники для виховання в людей національної свідомості. Так поволі формувалася суспільна верства, котрій до політичного краху 1709 р. судилося бути носієм/опорою духовного та державотворчого розвою України-Гетьманщини.

Література

1. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – К.: Либідь, 1992. – 606 с.
2. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – К.; Львів, 2001. – 461 с.
3. Шляхами віків: довідник з історії України. – К.: Ярославів вал, 1993; 2001. – 380 с.
4. Кисіль С.А. Соборність як соціальна основа освітнього ренесансу України середини XVII ст. // Україна Соборна. – Т. 2. – Вип. 4. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 315 с.

5. Учебник русской истории с рисунками, картами, таблицами и вопросами для повторения. Элементарный курс для средних учебных заведений и городских училищ / Сост. М. Острогорский. – 29-е изд. – Петроград: Тип. Тренке и Фюсно, 1917. – 176 с.
6. Січинський В.І. Мазепа, людина і меценат. – Філадельфія, 1951.

Аннотація. *Кочерга В.А. Гетман Иван Мазепа – творець духовно-культурних начал української державності. У контексті формування ранньомодерного національного государства автор питається показати зусилля гетьмана Івана Мазепи і його соратників з числа козацької старшини, направлені на розвиток духовно-культурної життя України-Гетьманщини.*

Ключевые слова: *духовність, культура, українське государство, гетман, Иван Мазепа*

Summary. *Kocherga V.A. Hetman Ivan Mazepa – the Creator of Spiritual and Cultural Basics of Ukrainian Statehood. In the context of early modern national state establishment the author offers to show the efforts of hetman Ivan Mazepa and his companions from cossack foremen aimed at the development of spiritual and cultural life of Ukraine-hetmanship.*

Key words: *spirituality, culture, Ukrainian state, hetman, Ivan Mazepa*

*Надійшла до редакції 20.05.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.*

УДК 94(477)

І.А. Удовик

БІЛОКОПИТОВІ НА ТЕРЕНАХ “СМІЛЯНСЬКОГО ГРАФСТВА” Кн. Г.О. ПОТЬОМКІНА

На основі архівних матеріалів досліджено процес появи дворянського роду Білокопитових на землях колишньої смілянської власності кн. Г.О. Потьомкіна. Автор робить висновок, що утвердження російських аристократів на цих територіях залежало від володіння помістям і сфери особистої зайнятості в регіоні.

Ключові слова: *дворянське землеволодіння, родовий маєток, предводитель дворянства, Смілянське графство, Білокопитові*

Другий поділ Речі Посполитої (1793), за яким Правобережна Україна була включена до складу Російської імперії, дав поштовх новим економічним, соціальним, суспільно-політичним процесам, які, у свою чергу, викликали національні, етнокультурні зміни. Важко заперечити проти того, що одне з провідних місць у цих процесах належало хвилі новоприйшлого російського дворянства, яке відіграло помітну роль у подальшій соціальній історії України. Поряд з цим побутує думка про те, що поява його репрезентантів відбувалася в основному за рахунок роздачі поодиноких маєтків зі збереженням польського домінування у володінні землею. Однак ще до указаної вище інкорпорації, а саме 2 січня 1787 р., Смілянську вотчину кн. Ф.К. Любомирського на Правобережжі придбав кн. Г.О. Потьомкін [1, 96–97, 113–118]. Це зумовило ранішу появу російського дворянства у цьому регіоні. Розподіл Смілянщини як власності світлішого князя між спадкоємцями та їхні подальші транзакції лише збільшили тут частку саме російської аристократії. Відповідно автор ставить за мету на прикладі роду Білокопитових простежити адаптацію російського дворянства у структурі класу землевласників на вказаних територіях.

Варто принагідно відмітити, що існування – становлення, розквіт, занепад – того чи іншого аристократичного роду у певному регіоні визначалося володінням маєтністю та її видозміною (купівля-продаж, розподіл між спадкоємцями та ін.). Саме тому ми приділяємо значну увагу питанню трансформації помістя Білокопитових, позаяк це дає змогу з'ясувати основні чинники піднесення та затухання цього дворянського роду.

Доволі нестандартним, як для періоду, що досліджується є поява представників роду Білокопитових на терені Смілянського графства (органічної складової Правобережної України) кн. Г.О. Потьомкіна. Справа у тому, що більшість дворян закріплювалася у цьому регіоні через купівлю маєтностей, отримання їх у спадок чи невивлату застави боржником, а у випадку з Білокопитовими, які утвердилися в с. Попівка, Черкаського повіту (нині – Черкаська область), сталося інакше. Указане